

УДК 908 (477)(092)

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2600759>

Т.Ю. Місостов

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
ХНПУ імені Г.С.Сковороди

**ДОСЛІДНИЦЯ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ
ПЕЛАГЕЯ ЯКІВНА ЛИТВИНОВА-БАРТОШ (1833 – 1904 РР.)**

У статті висвітлені данні про життя та діяльність несправедливо забутого українського етнографа, знавця народного побуту, звичаїв та обрядів Сіверщини Пелагеї Яківни Литвинової-Бартош. Висвітлено процес формування особистості дослідниці-краєзнавця. Аналізується її внесок у розгортання українського історико-краєзнавчого руху дорадянської доби. Розглядаються її передові погляди щодо гендерної рівності, питань економіко-статистичного розвитку окремих українських сіл тощо. Визначений та проаналізований науковий спадок видатної дослідниці місцевої старовини.

Ключові слова: етнографія, українська старовина, народні традиції, весільні обряди, старовинні народні орнаменти.

В статье освещены данные про жизнь и деятельность несправедливо забытого украинского этнографа, знатока народного быта, обычаев и обрядов Сиверщины Пелагеи Яковлевны Литвиновой-Бартош. Освещен процесс формирования личности исследовательницы-краеведа. Анализируется ее вклад в развертывание украинского историко-краеведческого движения досоветского периода. Рассматриваются ее передовые взгляды о гендерном равенстве, вопросах экономико-статистического развития отдельных украинских сел и т.д. Определено и проанализировано научное наследство выдающейся исследовательницы местной старины.

Ключевые слова: этнография, украинская старина, народные традиции, свадебные обряды, старинные народные орнаменты.

The article headlines a number of facts about the life and work of unfairly forgotten the Ukrainian ethnographer, scholar of folk life, customs and ceremonies of Siversk region Pelageya Yakivna Litvinova-Bartosh. It reflects the complex process of identity formation as a researcher-ethnographer. The main stages of the life and work of a female scientist experiencing difficulties that arose on her hard life journey. An analysis of her contribution to the development of Ukrainian historical regional movement in the pre-Soviet period is carried out. The article defines the main areas of historical regional studies of P. Litvinova-Bartosh. The article presents her progressive views on gender equality, issues of statistical and economic development of individual Ukrainian villages, etc. It has been identified and analyzed the scientific heritage of the outstanding researcher of the local antiquities.

Key words: ethnography, Ukrainian antiquity, folk traditions, wedding rituals, ancient folk ornaments

Постановка проблеми. В умовах підвищення інтересу до регіональної історії, безумовно важливого значення набуває вивчення наукового спадку як відомих дослідників рідного краю, так і аматорів-краєзнавців. Підняття з забуття цілого пласту невідомих широкому загалу імен дослідників місцевої давнини, є важливим завданням сьогодення для сучасних істориків. Одним з таких імен можна по праву назвати Пелагею Литвинову-Бартош. Народознавець, педагог, знавець стародавніх орнаментів і засобів української народної вишивки, письменник і перекладач, експерт з економічних питань українського села – все це далеко не повний перелік спеціальностей, які не тільки досконало опанувала ця талановита людина, а й зробила вагомий внесок у їх розвиток. Значний обсяг краєзнавчої роботи, яку проводила протягом всього свого життя уродженка Глухівщини П.Я. Литвинова-Бартош, беззаперечно ставить її в один ряд із дослідниками, діяльність яких заслуговує на увагу і потребує детального вивчення.

Аналіз актуальних досліджень свідчить про те, що до цього часу немає наукової праці, в якій би були системно вивчені і

детально проаналізовані всі напрями діяльності П.Я. Литвиної-Бартош. Серед перших публікацій, які присвячені висвітленню окремих аспектів її діяльності, можна виділити опубліковані у 1928 році роботи М. Василенка, О. Малинки, Є. Спаської, [2; 17; 20]. Серед цих публікацій окремо треба відзначити роботу Є. Спаської, яка до цього часу є найбільш вагомою та детальною у вивченні життя та діяльності видатної української дослідниці народного побуту. Етнографічні матеріали, зібрані П.Я. Литвиною-Бартош, використовували у своїх наукових розвідках такі дослідники, як В. Терлецький, П. Ткачук, В. Борисенко [1; 21; 22]. Деякі короткі біографічні відомості є також в енциклопедіях [3, с. 177-178; 4, с. 58-62]. Серед сучасних авторів, які висвітлювали у своїх публікаціях окремі сторони діяльності видатної дослідниці народної старовини, треба виділити Н. Руденко та Є. Шудрю [19, с. 10-14; 24, с. 106- 116; 25]. Достатньо ґрунтовний аналіз наукового та епістолярного спадку П. Литвиної-Бартош також провела Н. Якобчук [26; 27].

Метою статті є вивчення та системний аналіз краєзнавчої діяльності П.Я. Литвиної-Бартош на основі спогадів про неї її

сучасників, її епістолярного спадку, етнографічних та інших матеріалів, що були зібрані та опубліковані нею протягом свого життя.

Виклад основного матеріалу. В мальовничих лісах Глухівщини, десь посередині між селами Землянка та Гута існував колись зовсім невеличкий хутір Теревеньки. На жаль, вже більш ніж півстоліття, як хутір не існує. Жодна сучасна мапа не підкаже де він був розташований. У березні 1942 року, за зв'язок з партизанами, всі мешканці Теревеньок та сусідніх сіл були жорстоко вбиті німцями та поліцаями. І лише поодинокий камінь з пам'ятної табличкою стоїть зараз в лісовій гушині на забутій дорозі до нього. Втім, зовсім нещодавно біля каменю був встановлений хрест з меморіальною дошкою, де указано, що тут у 1833 році народилася видатна дослідниця українських старожитностей П.Я. Литвинова-Бартош. Можна лише подякувати тим добродіям, що таким чином увічнили пам'ять несправедливо призабутої, але безперечно талановитої особистості, яка все своє життя присвятила вивченню та популяризації культури українського народу. Не викликає сумнівів, що завдяки своєму внеску у вивчення традицій, народного мистецтва, обрядів, звичаїв українського народу, ця мужня і надзвичайно працелюбна людина заслуговує не лише на вдячність і пошану від нащадків, але й на детальне висвітлення її діяльності та всебічне вивчення її наукового спадку.

Як вже було зазначено, народилася Пелагея (Поліна) Яківна Литвинова-Бартош 3 жовтня 1833 р. на хуторі Теревеньки Глухівського повіту Чернігівської губернії (зараз Сумська область) в шляхетній родині Якова і Єлизавети Бартошів. Батько Пелагеї Яков Якович Бартош був дрібним землевласником і вів своє невеличке господарство. Він був чесною, порядною і, головне, освіченою людиною. Завжди з повагою ставився до селян, цікавився літературою, захоплювався творами багатьох українських та інших класиків, знав напам'ять «Енеїду». Мати дівчини Єлизавета Федорівна Бартош (у дівочості - Туманська) походила зі знатного старшин-

ського роду Туманських. Дідом Пелагеї Яківни по материнській лінії був дійсний член Академії наук, відомий історик, етнограф та громадський діяч Федір Туманський. Саме він розробив у 1779 р. першу в історії етнографії анкету-програму для збирання історичних, географічних та етнографічних відомостей для складання Топографічного опису України. Тому не дивно, що з самого дитинства Пелагея Литвинова-Бартош виховувалась у повазі до народних звичаїв та традицій, любові до свого народу та рідного краю, що безсумнівно відіграло визначну роль у становленні її, як майбутньої дослідниці української старовини [27].

Перші роки життя маленької Пелагеї пройшли у подільському містечку Хмільник. У місті до цього часу зберігся будинок, де у 1834-1839 рр. мешкала родина Бартошів [18; 23, с. 14]. Розуміючи всю необхідність і важливість всебічного розвитку дитини, освічені батьки Пелагеї за самого малку навчали її грамоті, грі на фортеп'яно, рукоділлю. Після повернення у 1839 році родини Бартошів у свій хутір Теревеньки, батько навчав дівчину всім мудрощам господарювання, разом з ним Пелагея відвідувала родинні земельні ділянки та поля, млини, гуральні, уважно слухала всі його пояснення і поради. Також подобалось маленькій Пелагеї вивчати різноманітні види народного рукоділля, дівчина з захопленням спостерігала за роботою сільських жінок, вивчаючи всілякі старовинні засоби української народної вишивки. Батьки намагались дати своїм дітям повну освіту, тому Пелагея Яківна була відправлена навчатись спочатку до приватного пансіону Г. К. Серебрякової у м. Шостці, а потім до Московського Єлизаветинського інституту. Але доки тривало навчання, Пелагею спіткала тяжка недоля: спочатку від важкої хвороби вмерла мати дівчини, а згодом й батько. «За все своє життя я не відчувала такого горя, що спало на мене тоді», – згадувала П. Литвинова-Бартош [20, с. 174-175].

Після закінчення навчання у 1852 році Пелагея Яківна з сестрою повернулася додому. Але в родині опікунів творча та працьовита натура дівчини не знайшла пі-

дтримки щодо її намагань самостійно вести батьківське господарство. Родичі не наважувались довірити незаміжній молодій жінці самостійне господарювання, більш того вважали це певною недовірою до себе. Можливо, саме тоді Пелагея Яківна вперше відчула всю гостроту питання нерівноправного положення жінки у тогочасному соціумі. Залишався єдиний шлях – вийти заміж і з майбутнім чоловіком будувати своє життя та долю [20, с. 176-177]. У 1853 р. Пелагея Яківна вийшла заміж за набагато старшого за неї дворянина-відставника, багатого землевласника Петра Олексійовича Литвинова (до речі, племянника відомого етнографа О. М. Марковича, який завжди дуже тепло ставився до своєї нової родички). Шлюб виявився дуже нещасливим для Пелагеї Яківни. І хоч вона і народила протягом родинного життя 10 дітей (7 синів і 3 дочок), чоловік зневажав її, мав безліч коханок, які без сорому інколи навіть жили у їхньому будинку, не звертаючи уваги на присутність дружини. Втім, не дивлячись на всі труднощі сімейного життя, Пелагея Яківна залишалася енергійною, доброю, вірною дружиною і перші 15 років шлюбу безвиїзно проживала у маєтку чоловіка в с. Богданові та займалася вихованням дітей.

Саме в цей період Пелагея Литвинова-Бартош починає активно займатись дослідницько-краєзнавчою діяльністю. Вона ретельно вивчала народний побут, збирала, замальовувала зразки орнаменту вишивки і ткацтва, описувала звичаї та обряди навколишніх сіл та містечок. Розуміючи важливість народної освіти, уклала "Азбуку для народних шкіл", писала оповідання для дітей і висловлювала передові погляди щодо необхідності навчання всіх дітей, незалежно від майнового стану. В цей же час Пелагея Яківна активно працює над особистою самоосвітою, передплачує часописи «Современник», «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Искру», «Учитель», які публікували матеріали про нові суспільно-політичні рухи, про освіту [19, с. 11; 20, с. 180-181].

Взявши за мету надати повноцінну освіту своїм дітям, Пелагея Яківна, не зважаючи на супротив чоловіка, рішуче напо-

лягає на відправленні їх на навчання до освітніх закладів. Протягом двадцяти років (починаючи з 1866 року) Пелагея Литвинова-Бартош разом з дітьми жила то в Києві, то в Москві, то в Чернігові, то в Ніжині, залежно від того, де навчалися діти. Саме в цей час Пелагея Яківна долучається до громадського життя України 70-х рр. XIX ст. Вона працює в різних галузях – допомагає притулкам для дітей, жінкам, постійно бере участь у обговоренні актуальних питань громадськості. Акцентуючи увагу на, так зване, «жіноче питання», П. Литвинова-Бартош у своїх доповідях неодноразово порушує питання необхідності покращення жіночого становища у тогочасному соціумі та питання гендерної рівності в цілому. В той же час Пелагея Яківна активно працює над своєю самоосвітою, плідно займається вивченням педагогіки, історії, економіки, права, етнографії, народних традицій та побуту тощо. Знайомиться з відомим вченим Федором Вовком та з передовими жінками того часу: В. Антонович, О. Кістяківською, Л. Драгомановою. [19, с. 11].

Протягом 1870-1871 рр., П. Литвинова-Бартош відвідувала Луб'янські курси Геріє в Москві, а 1872 р. повернувшись до Києва, вона отримала свідоцтво про право на педагогічну діяльність і у 1875 р. відкрила в Києві початкову школу. Для учнів школи Пелагея Яківна упорядкувала цікаві посібники: «Азбука для народних шкіл» та «Оповідання для дітей». У своїй педагогічній діяльності дослідниця керувалася насамперед методикою К. Ушинського. Вона вважала, що діти різних соціальних станів мають навчатися за однаковими програмами та підручниками. Намагаючись адаптувати свою «Азбуку» до потреб українських дітей, П. Литвинова-Бартош писала її зрозумілою для них мовою. У підручнику містилися алфавіт, склади, речення, прописи цифри та ілюстрації, а тексти молитов були вилучені. Втім, не дивлячись на передові погляди П. Литвинової-Бартош і реалізацію її прогресивних педагогічних методів у навчанні своїх вихованців, даний навчальний заклад, не маючи стабільного фінансування, проіснував недовго. [19, с. 11; 20, с. 183].

Починаючи з 1886 р., коли діти стали дорослими і здобули освіту, П. Литвинова-Бартош, розлучившись з чоловіком, остаточно оселяється в родовому маєтку свого батька, що залишився їй у спадок в с. Землянці Глухівського повіту. Не дивлячись на певне віддалення від центрів громадського та наукового життя, Пелагея Яківна не пориває зв'язків з визначними діячами культури та науки. Вона активно листується з М. Лисенком, М. Старицьким, О. Марковичем, Б. Гринченком, Ф. Вовком та іншими відомими людьми того часу. Саме в цей час, оселившись у глухому селі на Глухівщині, дослідниця починає поглиблено вивчати народний побут, традиції та стародавню культуру Чернігівщини та Сумщини. Насамперед, вона надсилає до Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, часопису «Древняя и Новая Россия» та редакції «Киевской старины» деякі документи з родинного архіву, які мали певну історичну цінність. Зокрема, це «венный реестр» своєї бабусі Ганни Барзаковської, листування батька з О. Кушелевим-Безбородьком, 42 купчі грамоти XVIII ст., копії окремих документів Ф. Туманського [20, с. 185; 15, с. 3].

Паралельно з красназавчими дослідженнями, Пелагея Яківна почала писати й автобіографічні літературні твори, які були надруковані у декількох номерах газети «Киевлянин». Зокрема це автобіографічні оповідання «Старосветские помещики, только не Гоголевские», «Тетушка Елена Ивановна», «Аксюша» [20, с. 185]. Цікавили її також питання економічного розвитку сільського господарства. П. Литвинова-Бартош проводила значну роботу по вивченню домашніх промислів селян та народної агротехніки, регулярно надсилала свої статті до журналу "Киевская старина" та інших. Дослідниця плідно працювала над статистично-економічними описами сіл та містечок на Чернігівщині (зокрема, нею були складені докладні статистично-економічні описи сіл Богданове та Землянки). Її дослідження в галузі економічних питань сільського господарства були високо оцінені Вільно-Економічним товариством у Москві. Окрім схвальних відгуків

щодо її роботи, Пелагеї Литвиновій-Бартош було надіслано диплом про обрання її членом-кореспондентом цього товариства [6, арк 53; 20, с. 189].

Втім найбільше цікавили дослідницю дослідження саме етнографічного характеру. Практично все своє життя П. Литвинова-Бартош збирала зразки народного орнаменту, замальовувала візерунки вишивок, ткацтва, малюнки на кахлях, керамічних виробках, дереві, змальовувала писанки, рушники, скатертини. Результатом плідної дослідницької роботи став перший випуск праці «Южно-русский народный орнамент», що вийшов у 1878 році. До збірника увійшли 20 таблиць зі зразками орнаментів для вишивання, ткацтва та писанкарства, зібрані у Глухівському повіті Чернігівської губернії [20, с. 185; 16, с. 3]. Працюючи над дослідженням місцевого етнографічного матеріалу, П. Литвинова-Бартош у 1879 р. видала працю «Сборник народных русских узоров для женского рукоделия», що містила передмову та 10 таблиць ілюстративного матеріалу. Навесні 1902 р. вона видала другий випуск «Южно-русского народного орнамента», який отримав високу оцінку сучасників і став одним з найкращих її досліджень. До збірника увійшли 20 таблиць зі зразками орнаментів для вишивання, ткацтва, килимарства і писанкарства, зібраними у чотирьох повітах Чернігівської губернії (Стародубському, Новгород-Сіверському, Кролевецькому і Контопському) [27]. У 1880-х роках П. Литвинова-Бартош активно співпрацювала з журналом «Киевская старина». Неодноразово в журналі були опубліковані її статті етнографічного характеру: «Еще о старинных трактах и дорогах Южной России», «Два сообщения по части народных верований» (1884), «Как землянцы потеряли свою "вольницу"» (1886), «Как сажали в старину людей старых на лубок» (1885), «Закрутки и заломы» (1899) [12, с. 682-683; 11, с. 695-697; 14, с. 354-356; 13, с. 139-141]

Не дивлячись на свій достатньо похилий вік, Пелагея Яківна була активним діячем Глухівського земства. Працюючи у кустарному та місцевому відділах земства, П. Литвинова-Бартош проводила численні

етнографічні розвідки у багатьох селах та хуторах. Вона об'їжджала ремісничі майстерні ткачів, золотарів, гончарів, збирала і впорядковувала колекції писанок, рушників, хусток, вивчала виробу деревообробного і ювелірного мистецтва (каблучки, орнаментовані люльки, хрести). На початку 1880-х років, за свою самовіддану працю під час підготовки до Московської виставки, дослідниця отримала почесний диплом і бронзову медаль [20, с. 190-191]. У 1902 р. П. Литвинова-Бартош брала участь у роботі XII Археологічний з'їзду в Харкові, а у березні 1903 року її було обрано членом Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові. Про її активну діяльність дізнаються також науковці Європи. За підтримки Федіра Вовка, П. Литвинова-Бартош стає членом-кореспондентом Паризького антропологічного товариства. У Франції видано її книгу казок «Легенди українські» [22, с. 21; 27].

Серед багатьох етнографічних праць П. Литвинової-Бартош найкращою і найгрунтовнішою по праву вважається, видана у 1900-му році, праця «Весільні обряди та звичаї в селі Землянці Глухівського повіту Чернігівської губернії» [10, с. 71-173]. Ця наукова робота є детальним аналізом усіх етапів народного весільного обряду у с. Землянка, що увібрав у себе традиції, які існували у давнину на Глухівщині та Чернігівщині. Це дослідження базується як на матеріалі з розповідей селян так і на власних записах і спостереженнях Пелагеї Яківни. Окрім розгорнутих характеристик і пояснень у праці також міститься багатий фольклорний та етнографічний матеріал, а також авторські малюнки обрядових страв та весільних прикрас.

Практично немає такої галузі народної культури, яку б поминула увагою у своїх численних краєзнавчих дослідженнях П. Я. Литвинова-Бартош. Вона збирала матеріали з народного ткацтва, рибальства, кулінарії, народних вірувань, традицій, побуту, господарства тощо. Всі ці матеріали, зібрані під час численних етнографічних, мистецтвознавчих та фольклористичних розвідок, дослідниця ретельно вивчала та систематизувала. Зроблені та видані нею

наукові записи здобули їй широку славу видатного знавця українських старожитностей не тільки в Україні, а й у Європі.

Не дивлячись на тяжку хворобу останніх років свого життя, Пелагея Яківна невтомно працювала над відтворенням старовинних народних орнаментів та вишивки. Вона замовила у м. Кролевіці верстат, сама ткала на ньому і навчала інших, відвідувала кустарів, мріяла влаштувати у своєму с. Землянці ткацьку школу й подарувати її селу. Мріяла також створити детальну етнографічну карту своїй волості із зазначенням старовинних географічних назв всіх населених пунктів і природних об'єктів (урочищ, лісів, озер, балок тощо), записати народні оповідання та легенди щодо місцевої топоніміки [9; 7 арк. 1 зв.-2; 8, арк. 2-2 зв.]. Втім, цим та багатьом іншим мріям та бажанням дослідниці вже не вдалося збутися. 8 вересня 1904 р. Пелагея Яківна померла і була похована на цвинтарі під великою ялиною, навпроти власного дому в с. Землянка Глухівського повіту. Будинок П. Литвинової-Бартош зберігся до нашого часу, зараз там розташована Землянківська сільська рада [5, с. 1-2].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, розглянуте життя та дослідницька діяльність П. Литвинової-Бартош є прикладом самовідданої натхненної праці в галузі української етнографії, мистецтвознавства, фольклористики та інших напрямів вивчення українських старожитностей. Завдяки зібраній та систематизованій нею великій джерельній базі, багатому етнографічному матеріалу, її наукові статті досі не втратили свого значення і новизни. Краєзнавчі дослідження Пелагеї Яківни дають змогу краще пізнати традиції та звичаї українського народу, допомагають вивчити та зрозуміти цінність старовинних народних звичаїв та обрядів, що повинні передаватися від покоління до покоління. Широке визнання в наукових та культурних колах отримали її збірники українського орнаменту, дослідження місцевих весільних традицій і обрядів, економічні праці та літературні твори. Статті дослідниці отримали схвальні відгуки не тільки українських науковців XIX – початку XX ст., але й закордонних фахівців, зо-

крема членів Паризького антропологічного товариства. Отже, дослідницька діяльність П. Литвинової-Бартош, її самовіддана праця на ниві зібрання та збереження величезного етнографічного матеріалу, її наукові розвідки та студії цілком дозволяють стверджувати про значний внесок цієї особистості у розвиток історико-краєзнавчого руху не тільки Чернігівщини, а й усієї Лівобережної України в другій половині XIX – початку XX століття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисенко В. Різдвяні колядки / В. Борисенко // Наука і суспільство. – 1989 – № 12. – С. 32-35.
2. Василенко М. П. Я. Литвинова: післямова до статті І. Спаської / М. Василенко // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 7. – С. 200-203.
3. Енциклопедія історії України / [ред. кол. В. А. Смолій, Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін]. – К. : Наукова думка, 2003 – Т. 6 : Ла - Мі. – 2009. – 790 с.
4. Енциклопедія Сумщини / [ред. кол. В. В. Терлецький та ін.] – Суми, 1999 – Вип. 3 – 1999. – 150 с.
5. З криниці пам'яті черпаємо любов до краю: бібліографічна пам'ятка. – Глухів: ГРБ, 2007. – 3 с.
6. Інститут археології НАН України, ф. Ф. Вовка, спр. В/2861-2899, 56 арк. 114
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. XXXI, спр. 1333, 2 арк.
8. ІР НБУВ, ф. XXXI, спр. 1334, 2 арк.
9. ІР НБУВ, ф. XXXI, спр. 1336, 2 арк.
10. Литвинова П. Я. Весільні обряди та звичаї у селі Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині / П. Я. Литвинова // Матеріали до україно-руської етнології. – Львів., 1898. – Т. 3 – 1900. – С. 71-173.
11. Литвинова П. Я. Два сообщения по части народных верований : Криница – богиня плодородия у северян / П. Я. Литвинова // Киевская старина. – 1884. – № 4. – С. 695-697.
12. Литвинова П. Я. Еще о старинных трактахъ и дорогахъ въ Южной России / П. Я. Литвинова // Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 682- 683.
13. Литвинова П. Я. Закрутки и заломы / П. Я. Литвинова // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С.139-141.
14. Литвинова П. Я. Как сажали в старину людей старых на лубок / П. Я. Литвинова // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 354-356.
15. Литвинова П. [Рецензія на статті у журналі «Русская старина», присвячені біографії Ф. Туманського] / П. Литвинова // Санкт-Петербургские ведомости. – 1875. – № 218. – С. 3.
16. Литвинова П. Я. Южно-русский народный орнамент. Черниговская губерния: уезды Конотопский, Кролевецкий, Новгород-Сиверский и Стародубский / П. Я. Литвинова. – Харьков, 1902. – Вып., 2 – 19 с., іл.
17. Малинка О. Мої спогади про П. Я Литвинову / О. Малинка // Етнографічний вісник – 1928. – Кн. 7. – С. 204-206.
18. Офіційний веб-сайт «Місто-курорт Хмільник»: Туристичні об'єкти міста. – Режим доступу до сторінки: <http://hmilnyk.osp.ua.info/?ch=108cfi=turizmo>
19. Руденко Н. Особливості календарної обрядовості українців Полісся / Н. Руденко // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005 – № 5/6. – С. 10-14.
20. Спаська Є. Ю. Пелагея Яківна Литвинова (1833-1904) / Є. Ю. Спаська // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 7. – С. 168-199.
21. Терлецький В. В. Фольклорно-етнографічні записи в селі Воронеж на Сумщині / В. В. Терлецький // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 2. – С. 99-102. 115
22. Ткачук П. Одержимість / П. Ткачук // Радянська жінка. – 1979 – № 6. – С. 21.
23. Хмільницький район / [історико-географічна довідка]. – 2012. – 15с. – Режим доступу до сторінки http://irp.vn.ua/!_ata/data/65pdf

24. Шудря Є. З життєпису дослідниці українських старожитностей ХІХ ст. (Листування П. Литвинової з Ф. Вовком) / Є. Шудря // Народна творчість та етнографія. – 1999 – № 5-6. – С. 106-116.
25. Шудря Є. С. Подвижниця українського мистецтва / Є. С. Шудря – К.: Арт, 2003 – 96 с.
26. Яковчук Н. О. Листи П. Я. Литвинової-Бартош у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / Н. О. Яковчук // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків [відп. ред. і упоряд. О. В. Потильчак]. – К: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013 – вип. 1(5) – 2013. – С. 493-499
27. Яковчук Н. П.Я. Литвинова (1833-1904): доля призабутого етнографа. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mvduk.kiev.ua/wp-content/uploads/2014/12/IX-семінар.pdf>